

فرافکنی و شخصیت‌بخشی در شعر حافظ

علی محمدی آسیابادی

استادیار دانشگاه شهرکرد

چکیده

شخصیت‌بخشی یکی از مهم‌ترین صورت‌های خیال است که به شکل‌های مختلف در شعر می‌آید و معمولاً با صنایعی همچون ایهام یا استخدام و حسن تعلیل همراه است. شخصیت‌بخشی به مثابه نوعی تشبیه یا استعاره دارای دو رکن است؛ یکی شخص و دیگری شیء. هرگاه ویژگی یا فعلی انسانی را به شیء نسبت دهیم یا به بیان دیگر در شیء فرافکنیم، حاصل کار شخصیت‌بخشی خواهد بود. این نوع تصویرپردازی یکی از مهم‌ترین وجوه زیبایی در شعر حافظ است. حافظ به شکل‌های مختلف به اشیاء شخصیت انسانی بخشیده و در این کار توفیق کم‌نظیری داشته است. مهم‌ترین ابزارهای حافظ در شخصیت‌بخشی به اشیاء، تشبیه، استعاره و ایهامی است که در وجه شبه یا جامع استعاره یا استعاره تخیلیه‌ای که لازمه استعاره مکنیه است وجود دارد.

کلیدواژه‌ها: شخصیت‌بخشی، فرافکنی، استعاره، تشبیه، ایهام، استخدام،

وجه شبه، بلاغت.

تاریخ دریافت: ۸۴/۳/۲

تاریخ پذیرش: ۸۵/۴/۲۶

مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی، س ۱۴، شماره ۵۲ و ۵۳، بهار و تابستان ۱۳۸۵

مقدمه

شعر حافظ آکنده از زیبایی است اما هنوز هم با همه تحقیقاتی که درباره شعرش شده بسیاری از وجوه زیباشناختی آن در پرده ابهام است. سعی نویسنده این سطور بر آن بوده که پرتوی هرچند ناچیز بر یکی از وجوه زیبایی در شعر حافظ بیفکند. شخصیت‌بخشی (تشخیص)، اگر نگوییم مهم‌ترین، یکی از مهم‌ترین صورت‌های خیال و وجوه زیبایی در شعر است. متأسفانه در زبان فارسی تحقیق بایسته‌ای درباره شخصیت‌بخشی صورت نگرفته و اغلب به گفتن کلیات بسنده شده است. با این که اکثر محققانی که در این زمینه مطلب نوشته‌اند بیشتر وقت خود را صرف مطالعه تطبیقی آن کرده‌اند، اما حتی در این خصوص هم نتایج، رضایت‌بخش نیست. با این که یکی از مهم‌ترین وجوه زیبایی در شعر حافظ، شخصیت‌بخشی‌های کم‌نظیر حافظ است، درباره آن نیز کار بایسته‌ای صورت نگرفته. خسرو فرشیدورد، در کتابی که درباره صورخیال در شعر حافظ تألیف کرده، مقوله شخصیت‌بخشی را جدای از استعاره مکینه ندانسته و به همین دلیل چیزی درباره جنبه‌ها و شکل‌های مختلف شخصیت‌بخشی و منشاء روانی آن و نحوه صورت‌پذیری آن در زبان، ننوشته است. به‌طور کل، در میان تحقیقاتی که درباره خیال‌پردازی حافظ صورت گرفته حق این مطلب به خوبی ادا نشده است. نویسنده این سطور بدون این که ادعا کند در این مقاله حق مطلب را به خوبی ادا کرده، کوشیده است نگاهی انتقادی و تازه بدان داشته باشد. بنابراین، ابتدا به‌طور اجمالی، به شخصیت‌بخشی و منشاء روانی آن و نقش زبان در شکل‌گیری آن، پرداخته، سپس شخصیت‌بخشی در شعر حافظ را به اجمال مورد بررسی قرار می‌دهد.

شخصیت‌بخشی، منشاء روانی آن و نقش زبان در شکل‌گیری آن

یکی از مهم‌ترین صورخیال که در شعر کاربرد گسترده دارد صنعت «شخصیت‌بخشی» یا «تشخیص» است. این صنعت چنان است که شاعر یک یا چند ویژگی یا رفتار یا کنش انسانی را به شیء یا اشیاء یا مفاهیم انتزاعی که قائم‌مقام شیء‌اند نسبت دهد. در کتاب‌های بیان، مدخلی به این صنعت اختصاص نیافته ولی در دوره معاصر برخی از محققان تحت تأثیر بلاغت غرب ضمن معرفی آن به بحث و نقادی مختصر درباره آن پرداخته‌اند. از جمله شفیع کدکنی در کتاب صورخیال در شعر فارسی (۱۳۷۲: ۱۵۶-۱۴۹)، سیروس شمیسا در کتاب بیان (۱۳۷۳: ۱۵۹) و میرجلال‌الدین کزازی در کتاب بیان، زیبایی‌شناسی سخن پارسی (۱۳۸۱: ۱۲۷) درباره آن بحث کرده‌اند. شفیع کدکنی ضمن بررسی کتب بلاغت قدیم به این نتیجه رسیده است که:

«با این که توضیحات عبدالقادر و صاحب تلخیص و همه علمای بلاغت به‌طوری است که از قانونی کلی سخن می‌گویند اما اگر به شواهدی که می‌آورند دقت کنیم به‌خوبی درمی‌یابیم که همه جا منظور از استعاره مکینه یا بالکنایه، همین مسئله تشخیص است، با این تفاوت که حوزه تشخیص از انسان به حیوان وسعت یافته. جستجو در کتاب‌های بلاغت این عقیده نگارنده را تأیید می‌کند که همواره مثال‌های استعاره مکینه، مثال‌هایی است در حوزه تشخیص» (۱۳۷۲: ۱۵۳-۱۵۲).

در خصوص این که با قطعیت نمی‌توان گفت «همه جا منظور از استعاره مکینه، تشخیص است»^۱ محقق مزبور در جایی دیگر نظر خود را اصلاح کرده و می‌نویسد:

«قابل توجه است که مسئله تشخیص در ادب فارسی، و به‌طور کلی در ادبیات همه ملل، صورت‌های گوناگون و بی‌شماری دارد که نمی‌توان به دسته‌بندی آن پرداخت. شاید کوتاه‌ترین شکل آن، همان نوعی باشد که به عنوان استعاره مکینه، قدما از آن یاد

کرده‌اند و در تعبیرات رایج زبان از قبیل «دست روزگار» فراوان دیده می‌شود» (همان، ۱۵۵).

شواهد متعدد در شعر فارسی، عموماً و در شعر حافظ - به نحوی که بدان خواهیم پرداخت - خصوصاً، نشان می‌دهد این اظهار نظر اخیر به واقعیت نزدیک‌تر است. اما تحقیق در خصوص این که آیا ارتباطی منطقی بین شکل‌های مختلف تشخیص و استعاره مکنیه وجود دارد یا خیر و اگر وجود دارد چگونه ارتباطی است، مجالی دیگر می‌طلبد و از حوصله این مقال خارج است. سیروس شمیسا (۱۳۷۳: ۱۶۰) پس از بحث درباره شخصیت‌بخشی (پرسونیفیکاسیون) و ذکر شواهدی برای آن، به نتیجه‌ای خلاف نتیجه کدکنی رسیده و استعاره مکنیه را عام‌تر از شخصیت‌بخشی دانسته و رابطه آن دو را «عموم و خصوص» ذکر کرده است. چنان که پیداست هر دو محقق مزبور دچار سهوی یکسان شده‌اند و آن‌طور که شواهد نشان می‌دهد نه شخصیت‌بخشی را می‌توان منحصر به استعاره مکنیه دانست و نه استعاره مکنیه را منحصر به شخصیت‌بخشی. اگر خواهیم نسبت منطقی برای آن‌ها در نظر بگیریم، باید آن نسبت را عموم و خصوص من وجه بدانیم. خسرو فرشیدورد (۲۵۳۷: ۷۱) درباره رابطه این دو، فقط به ذکر این نکته اکتفا می‌کند که اغلب استعاره‌های مکنیه، شخصیت‌بخشی هستند. محققان مزبور و محققان دیگری که از آن‌ها نام نبردیم، همه - غیر از شفیع کدکنی - به نوعی شخصیت‌بخشی را با یکی از انواع استعاره (معمولاً استعاره مکنیه) منطبق دانسته‌اند، اما واقعیت این است که شخصیت‌بخشی فقط از طریق استعاره صورت نمی‌گیرد. در دیوان خواجه حافظ شیرازی شکل‌های متعدد شخصیت‌بخشی، چه در قالب استعاره و چه در قالب تشبیه و اسناد مجازی وجود دارد که معمولاً توأم با صنایعی همچون ایهام، استخدام و حسن تعلیل است.

از مطالعه تطبیقی شخصیت‌بخشی در بلاغت غرب با استعاره مکنیه در بلاغت اسلامی که بگذریم، مسئله شخصیت‌بخشی به عنوان یک صنعت ادبی مطرح است. یکی از مهم‌ترین نکاتی که به فهم دقیق شخصیت‌بخشی ادبی کمک می‌کند این است که شخصیت‌بخشی همچون تشبیه دارای ارکانی است که باید آن را تجزیه کنیم و همواره به یاد داشته باشیم، عاملی که این دو رکن را به هم پیوند می‌دهد زبان و عناصر آن در مفهوم کلی آن است. شخصیت‌بخشی از دو رکن اساسی برخوردار است؛ یکی شخص و دیگری شیء. هرگاه صفت، ویژگی یا فعلی را که به شخص (انسان) نسبت می‌دهیم به شیء نسبت دهیم، در واقع به آن شیء شخصیت داده‌ایم. آن‌چه امکان شخصیت‌بخشی ادبی را در کلیه اشکال و سطوح آن فراهم می‌کند، پدیده ایهام و چند معنایی و استعداد چندمعناشدن کلمات و عبارات زبان است. مثلاً در ترکیب معروف «دست روزگار» که یکی از مثال‌های کلیشه‌ای استعاره مکنیه و نوعی شخصیت‌بخشی است، واژه «دست» در رابطه با انسان یک معنا و در رابطه با روزگار معنایی دیگر دارد. نمی‌توان گفت واژه «دست» در ترکیب «دست روزگار» همان معنایی را دارد که در ترکیب «دست انسان». در ترکیب «دست روزگار» ویژگی دست داشتن که یک ویژگی انسانی است به روزگار، که آن را با تسامح شیء می‌دانیم، بخشیده یا بهتر بگوییم، عاریت داده شده و از این طریق، واژه «دست» معنای تازه‌ای پیدا کرده است. این همان امکان چندمعنابودن یا شدن واژگان است که زبان در اختیار انسان می‌گذارد و شخصیت‌بخشی را امکان‌پذیر می‌کند. بنابراین، در شخصیت‌بخشی، رابطه بین شخص (سوژه) و شیء (ابژه) رابطه‌ای است که از طریق امکان کاربرد واژه در معنای جدید به وجود می‌آید. واژه‌ای که در اسناد به شخص به کار می‌رود این ظرفیت را پیدا کرده یا پیدا می‌کند که در اسناد به شیء هم به کار رود.

نکته دیگری که به درک مفهوم شخصیت بخشی کمک می کند شناخت منشاء و انگیزه شخصیت بخشی است. محققان خودی، عموماً در این خصوص به اظهاراتی کلی بسنده کرده اند اما در غرب توجه بیشتری به آن شده است. نتیجه ای که علمای مشهور غرب گرفته اند این است که شخصیت بخشی، مبتنی بر فرایند ذهنی فرافکنی است. ساموئل کولریج در پاسخ به ادعای وردزورث که گمان می کرد «زبان مردم روستایی به خاطر سر و کارشان با طبیعت، زبانی طبیعی تر و ارزشمندتر است» (Northon, 1986: 1380) می نویسد: «من این مطلب را قبول ندارم که کلمات و ترکیب کلمات از اشیائی اخذ شده باشد که فرد روستایی با آن آشناست. بخش اعظم زبان بشری از فرافکنی و انعکاس فعالیت های خود ذهن ناشی می شود و از طریق تخصیص دل بخواهی نمادهای ثابت به فعالیت های ذهنی و برآیندهای تخیل به وجود می آید (Ibid, 1602).

بر اساس این دیدگاه، بخش اعظم کلمات و عباراتی که بر اشیاء حمل می شود در اصل بر ذهن انسان (سوژه، شخص) و فعالیت های آن دلالت می کرده است و سپس از طریق فرافکنی بر اشیاء و امور طبیعی قابل حمل شده است. آی.ا. ریچاردز نظر به همین مطلب دارد که می نویسد:

«جهان ما جهانی فرافکنده است، آکنده از خصایصی است که خودمان به او "قرض" داده ایم. می گیریم اما چیزی را که خود به او داده ایم. فرایندهای استعاره در زبان، بده و بستان معانی کلماتی که در استعاره های کلامی مطالعه می کنیم، مبتنی بر جهان ادراک شده ای هستند که خودش محصول استعاره ای مقدم یا ندانسته است» (۱۹۶۷: ۱۱۷).

با توجه به همین مطلب است که می توانیم منظور امرسن را از این که می گفت: «زبان، شعر فسیل شده است» (Miller & Currie, 1970: 61) بفهمیم. فرایند

فرافکنی در طول تاریخ زبان موجب شده تا استعاره‌های مبتنی بر شخصیت‌بخشی به صورت استعاره‌های مرده در همه جای زبان وجود داشته باشند.

اساساً فرافکنی یک فرایند ذهنی است که بر اساس آن، انسان ویژگی‌ها و خصایص انسانی خود را به اشیاء و امور طبیعی نسبت می‌دهد. شاید بهترین مثال این فرایند، مثالی باشد که ریچاردز نقل کرده است. وی دربارهٔ ترکیب «پرتگاه گیج» که آن را در علم بیان، اسناد مجازی می‌دانند و آن را به صورت «پرتگاه گیج‌کننده» تأویل می‌کنند می‌نویسد:

«گیج نامیدن پرتگاه از جهت تأثیری است که پرتگاه در افرادی که بر لبهٔ آن ایستاده‌اند، ایجاد می‌کند. آیا این ناشی از این حالت نیست که در همان لحظهٔ گیجی، خود پرتگاه هم به نظر می‌رسد گیج می‌خورد؟ همچنان که فرد در حالت سرگیجه تلوتلو می‌خورد، جهان نیز چرخ می‌خورد و پرتگاه فقط گیج‌کننده نیست بلکه واقعاً دچار دوران است. به نظر می‌رسد خودش هم تلوتلو می‌خورد و با سرعتی گیج‌کننده، گیج می‌خورد. بنابراین پرتگاهی که شاعر می‌گوید، پرتگاهی است که تصور می‌شود و واقعاً خودش هم واجد صفت گیجی است. ممکن است لحظه‌ای مردد شویم که اگر این‌طور است اصلاً استعاره‌ای در این مورد وجود دارد؟ تا این‌که متوجه می‌شویم، چرخشی که در حین افزایش سرگیجهٔ ما بر جهان اثر می‌گذارد حاصل فرایندی است که خود آن فرایند اساساً استعاره‌ای است» (۱۹۶۷: ۱۱۶).

ریچاردز در کتاب دیگر خود، دربارهٔ منشاء شخصیت‌بخشی بحث می‌کند و آن را ناشی از این می‌داند که انسان مایل و در برخی موارد ناچار است نحوهٔ تعامل خود را با دیگران به اشیاء و امور جهان تعمیم دهد (Richards, 1991: 200). وی دربارهٔ شخصیت‌بخشی در شعر معتقد است:

«تا جایی که به کارکرد ارجاعی زبان مربوط می‌شود به شخصیت بخشی نیازی نیست و فقط در مواردی از آن استفاده می‌کنیم که بخواهیم عواطف خود را نسبت به چیزی که درباره آن سخن می‌گوییم، بیان کنیم. اما در برخی مواقع به کمک شخصیت بخشی است که می‌توانیم چیزی را که گفتنش بسیار دشوار است بیان کنیم» (Ibid).

شخصیت بخشی عادی و شخصیت بخشی شاعرانه

وقتی زبان آکنده از استعاره‌های مرده است هر شخصیت بخشی ای نمی‌تواند هنری و شاعرانه قلمداد شود. زیرا زبان همان گونه که منبع شعر است منبع گفتار هم هست و در گفتار عادی هم شخصیت بخشی وجود دارد. جملاتی همچون «باد می‌آید»، «بهار از راه می‌رسد» و امثال آن‌ها اگرچه حاوی شخصیت بخشی است، اما شخصیت بخشی شاعرانه نیست. زیرا این گونه شخصیت بخشی‌ها جزء ذات زبان شده‌اند و ارزش هنری خود را از دست داده‌اند و به تعبیر فرمالیست‌ها، خودکار شده‌اند. برخلاف این نوع شخصیت بخشی‌ها، شخصیت بخشی شاعرانه شگردی هنری است که باعث برجسته‌سازی زبان و اعجاب شنونده می‌شود. شخصیت بخشی در شکل عادی آن، به پس‌زمینه زبان رانده می‌شود و شنونده در حالت عادی متوجه آن نیست. اما شخصیت بخشی در شکل شاعرانه آن، در پیش‌زمینه قرار می‌گیرد و موجب برجستگی زبان می‌شود. در جمله «باد می‌آید» کسی متوجه شخصیت بخشی نمی‌شود، اما هرگاه گفته شود «دوست من همراه با باد می‌آید» توجه شنونده به کاربرد فعل «می‌آید» جلب می‌شود که در عین حال، هم به دوست که شخص است نسبت داده شده و هم به باد که شیء است و بدین ترتیب شخصیت بخشی در پیش‌زمینه قرار می‌گیرد و باعث برجسته‌سازی زبان می‌شود، همان‌طور که فعل «می‌آید» در جمله مذکور نسبت به جمله قبل برجستگی یافته است.

به‌طور کلی می‌توان گفت شخصیت‌بخشی خلاق و شاعرانه، شخصیت‌بخشی‌ای است که موجب برجستگی زبان شده باشد.

شیوه‌های متعددی هست که شاعر می‌تواند از طریق آن به شخصیت‌بخشی هنری و شاعرانه دست یازد. اما به‌طور کلی می‌توان دو شیوه عمده را در اینجا معرفی کرد؛ یکی این که شاعر از طریق مقابل هم، یا کنار هم قرار دادن شخص و شیء، یک شخصیت‌بخشی مرده را احیا کند، همان‌طور که در مثال فوق با کنار هم قرار دادن واژه‌های «باد» و «دوست» یک شخصیت‌بخشی مرده و بی‌اثر، زنده و تأثیرگذار شد. در بیت زیر، حافظ از همین شیوه استفاده کرده است:

ای مجلسیان سوز دل حافظ مسکین از شمع پیرسید که در سوز و گداز است
(ص ۲۹)

«در سوز و گداز بودن» یک ویژگی و خصیصه انسانی است که به شمع نسبت داده شده و در نتیجه شمع دارای شخصیت شده است، اما در حالت عادی کسی متوجه این شخصیت‌بخشی نیست، زیرا جزء شخصیت‌بخشی‌های مرده است. حافظ از طریق مقابل هم قرار دادن دل خود با شمع، فعل «در سوز و گداز بودن» را برجسته ساخته و شخصیت‌بخشی مرده‌ای را احیا کرده است. گفتنی است که بنابر دیدگاه کولریج و ریچاردز که مبتنی بر فلسفه ایده‌آلیستی کانت است، حتی فعل «سوختن» هم می‌تواند در اصل فرافکنی بوده باشد و در یک مقطع زمانی نامعلوم به‌طور کلّی، تغییر معنا داده باشد.

شیوه دوم، ابداع شخصیت‌بخشی جدید است، یعنی شاعر چیزی را که قبلاً به شیء نسبت داده نمی‌شده برای اولین بار نسبت می‌دهد. بیت زیر استفاده از همین شیوه است:

دوش بر یاد حریفان به خرابات شدم خم می‌دیدم خون در دل و پا در گل بود
(ص ۱۴۱)

نسبت دادن «خون در دل بودن» و «پا در گل بودن» به خم می، یک شخصیت بخشی جدید است. شخصیت بخشی هنری و شاعرانه از هر نوع که باشد معمولاً با صنایع ادبی همچون ایهام، استخدا و حسن تعلیل توأم است. همان گونه که صنعت حسن تعلیل در اکثر قریب به اتفاق موارد با شخصیت بخشی همراه است. نکته ای که باید بدان توجه داشت، این است که در بسیاری از شخصیت بخشی ها، حسن تعلیل پنهان است و پس از تأمل آشکار می شود. مثلاً در بیت فوق که از غزلی در رثای شاه شیخ ابواسحق است (خرمشاهی، ۱۳۸۰: ۷۵۴) شاعر به خاطر این که شاه شیخ ابواسحق را از دست داده، خون در دل و پا در گل است و وقتی خم می را خون در دل و پا در گل می بیند گویی علت آن را نیز مرگ ممدوح می داند و از این طریق برای پدیده ای عادی و طبیعی علت خیالی ذکر می کند.

شخصیت بخشی در شعر حافظ

همان طور که گفتیم شاعر می تواند به شیوه های مختلف به اشیاء شخصیت ببخشد. در اینجا سعی ما بر این است که شیوه های حافظ را در شخصیت بخشی به اشیاء، مورد بررسی قرار دهیم. البته در این مقاله فقط به شیوه های شخصیت بخشی خلاق و هنرمندانه توجه داریم. این شیوه ها را در ذیل به ترتیب حروف الفبا نقل می کنیم و شاهد مثال ها را با اعداد مشخص می کنیم:

الف) شیوه اول: شاعر، شخص (خود یا دیگری) را به شیء تشبیه می کند و وجه شبهی را ذکر می کند که در آن صنعت استخدام به کار رفته است. معمولاً وجه شبه مذکور در معنای حقیقی خود بر شخص و در معنی استعاره یا کنایی بر شیء دلالت می کند یا برعکس:

مثال (۱)

در عاشقی گریز نباشد ز سوز و ساز استاده‌ام چو شمع مترسان ز آتشم
(ص ۲۳۲)

در بیت فوق، شاعر، خود (انسان، شخص) را به شمع (شیء) تشبیه کرده و وجه شبه‌ی را ذکر کرده است که در ارتباط با شخص یک معنی و در ارتباط با شمع معنی دیگری دارد. وجه شبه «استادن به سوز و ساز» در ارتباط با انسان به معنی «پایداری در عشق‌ورزی» است و در ارتباط با شمع، به معنی «به‌طور عمودی در حالت سوختن، قرار گرفتن» است. این وجه شبه مبتنی بر فرافکنی است، زیرا شاعر حالت انسانی سوز و ساز عاشقانه را به شمع نسبت داده که حاصل آن شخصیت‌بخشی به شمع است. متقابلاً «استادن» و «سوز و ساز» را که کلمات و تعبیراتی برای وصف شمع در حالت سوختن است به انسان نسبت داده و بین آن‌ها وحدت و این‌همانی برقرار کرده است. بنابراین، شاعر، احساس و تجربه انسانی خود را به شمع که جزئی از جهان خارج است نسبت می‌دهد و آن را چون خود می‌پندارد. درست مثل وقتی که فرد غمگینی، شب را غمگین می‌نامد، حال آن که غمگینی وصف حال خود اوست نه شب. در عین حال، در بیت مذکور حسن تعلیلی پنهان در ارتباط با علت سوختن شمع که پدیده‌ای طبیعی است وجود دارد و آن حسن تعلیل این است: «در عاشقی گریز نباشد ز سوز و ساز». شاعر برای سوختن شمع، علتی خیالی یعنی عاشق بودن را ذکر می‌کند. چنان‌که ملاحظه می‌شود این نوع شخصیت‌بخشی، مشبه‌به را از حالت انفعال بیرون می‌آورد و موجب تعامل بین مشبه و مشبه‌به می‌شود. تعامل بین دو رکن اصلی استعاره عاملی است که استعاره را از ابتدال می‌رهاند و از آن استعاره‌ای بدیع می‌سازد. در این صورت لازم نیست دامنه حسن تعلیل را به مشبه یا شیئی که موضوع کلام است محدود کنیم.^۲ زیرا در غیر این صورت، حسن تعلیلی در بیت فوق وجود نخواهد داشت.

مثال (۲)

آه کز طعنه بدخواه ندیدم رویت نیست چون آینه‌ام روی ز آهن چه کنم
(ص ۲۳۷)

در این بیت، تعبیر «روی از آهن بودن» در اسناد به شخص، مفهوم کنایی «بی شرم و احساس بودن» دارد و در اسناد به آینه، مفهوم حقیقی دارد؛ یعنی «سطح آینه از جنس آهن است». شاعر از طریق این وجه شبه، حالتی انسانی را به شیء نسبت می‌دهد و شخصیت‌بخشی می‌کند. حسن تعلیل پنهان در بیت، این است که شاعر برای این که آینه می‌تواند بدون توجه به «طعنه بدخواه» روی محبوب را نظاره کند، علتی خیالی ذکر می‌کند و آن این که روی آینه از آهن است؛ یعنی احساس و آزرم ندارد.

مثال (۳)

با دلی خونین لب خندان بیاور همجو جام
نی گرت زخمی رسد آبی چو چنگ اندر خروش
(ص ۱۹۴)

در مصراع اول این بیت، شخص (مخاطب) به «جام» و در مصراع دوم به «چنگ» تشبیه شده است. وجه شبه‌ای که برای انسان و جام ذکر شده «دل خونین و لب خندان آوردن» است و پیداست که این تعبیر، در اسناد به جام، یک معنی و در اسناد به انسان، معنی دیگری دارد. حسن تعلیل پنهان در مصراع اول، این است که خندان بودن لب جام از آن‌روست که جام دارای صبر و سعه صدر است. در مصراع دوم وجه شبه میان انسان و چنگ «زخم رسیدن» است که باز هم در اسناد به انسان یک معنا و در اسناد به چنگ معنای دیگری دارد و حسن تعلیل پنهان در مصراع این است که به خروش آمدن چنگ را ناشی از نداشتن تاب و تحمل او می‌داند.

مثال (۴)

ز تاب آتش سودای عشقش بسان دیگ دایم می‌زنم جوش
(ص ۱۹۱)

در این بیت، شخص به دیگ تشبیه شده است. وجه شبیهی که ذکر شده «جوش زدن» است که در اسناد به شخص، به معنی «آه و فغان کردن» و در اسناد به دیگ، به معنی «جوشیدن» مظروف آن است. در واقع شاعر از طریق فرافکنی، جوشش درونی خود را که یک خصیصه روحی و انسانی است به دیگ نسبت داده و باعث شخصیت‌بخشی به دیگ شده است. حسن تعلیل پنهان بیت در این است که علت «جوش زدن» دیگ را به طور غیر مستقیم «تاب آتش سودای عشق» می‌داند. یعنی برای رویداد و پدیده فیزیکی، علتی خیالی ذکر می‌کند.

مثال‌های دیگر:

۵- چو پیراهن شوم آسوده خاطر گرش همچون قبا گیرم در آغوش
(ص ۱۹۱)

۶- در وفای عشق تو مشهور خوبانم چو شمع
شب‌نشین کوی سربازان و رندانم چو شمع
(ص ۱۹۹)

۷- روز و شب خوابم نمی‌آید به چشم غم‌پرست
بس که در بیماری هجر تو گریانم چو شمع
(ص ۱۹۹)

۸- رشته صبرم به مقراض غمت بیریده شد
همچنان در آتش مهر تو سوزانم چو شمع
(ص ۱۹۹)

۹- بدین سپاس که مجلس منور است به دوست
گرت چو شمع جفایی رسد بسوز و بساز
(ص ۱۷۵)

۱۰- نه این زمان دل حافظ در آتش هوس است
که داغدار ازل همچو لاله خودروست
(ص ۴۲)

۱۱- ای مجلسیان سوز دل حافظ مسکین
از شمع پیرسید که در سوز و گداز است
(ص ۲۹)

۱۲- من که از آتش دل چون خم می در جوشم
مهر بر لب زده خون می خورم و خاموشم
(ص ۲۳۳)

چنان که ملاحظه می شود در همه مثال های فوق، تشبیهی صریح یا مضمهر وجود دارد که در آن شخص به شیء تشبیه شده و وجه شبیهی ذکر شده که در آن صنعت استخدام وجود دارد. پیامد این وجه شبه، شخصیت بخشی به مشبیه است. همچنین در هر بیت حسن تعلیلی پنهان وجود دارد که در بادی امر مشخص نیست، اما پس از این که برای هر دو رکن تشبیه، ارزش برابری قائل شویم خود را بر ما آشکار می کند.

ب) شیوه دوم: شیوه دیگر شخصیت‌بخشی در شعر حافظ، استفاده از استعاره مکنیه است، مشروط بر این که یکی از دو رکن اصلی استعاره شخص، و دیگری شیء باشد. فرافکنی در این شیوه به نحوی است که شاعر واژه یا تعبیری کنایی یا استعاری به کار می‌برد که در آن صنعت استخدام به کار رفته و در اسناد به شخص یک معنی و در اسناد به شیء معنی دیگری دارد.

مثال (۱)

گشاده نرگس رعنا ز حسرت آب از چشم نهاده لاله ز سودا به جان و دل صد داغ
(ص ۲۰۰)

در مصراع اول این بیت، تعبیر «آب از چشم گشادن» در اسناد به انسان، کنایه از «اشک ریختن» است و در اسناد به نرگس، استعاره از «فرو چکیدن شبنم» از آن است. در مصراع دوم، عبارت «داغ به جان و دل نهادن» در اسناد به شخص، کنایه از «غم و اندوه داشتن» و در اسناد به «لاله» به معنی سیاهی میان گلبرگ‌های آن است. حسن تعلیل موجود در هر دو مصراع آشکار است. شاعر در مصراع اول حسرت را علت پدیده‌ای طبیعی و در مصراع دوم «سودا» را علت پدیده طبیعی دیگری دانسته است.

مثال (۲)

اشک غماز من ار سرخ بر آمد چه عجب
خجل از کرده خود پرده‌دری نیست که نیست
(ص ۵۱)

در این بیت، عبارت «سرخ بر آمدن» در اسناد به شخص، کنایه از «شرمنده شدن یا بودن» و در اسناد به «اشک» به معنی «رنگ سرخ داشتن» است. حسن تعلیل بیت در این است که شاعر، علت سرخ بودن اشک را خجلت او از پرده‌دری و غمازی می‌داند.

مثال (۳)

دوش باد از سر کویش به گلستان بگذشت
ای گل این چاک گریبان تو بی چیزی نیست
(ص ۵۳)

در این بیت، عبارت «چاک گریبان» در اسناد به شخص، کنایه از «شور و هیجان» و در اسناد به گل، استعاره از شکوفایی است. فرافکنی شاعر در این است که شور و هیجان خود را نسبت به بوی معشوق که باد می آورد به گل نسبت داده است. حسن تعلیل بیت در این است که برای شکفتن گل که پدیده ای طبیعی است، علت خیالی ذکر کرده و آن را ناشی از شور و اشتیاق گل به معشوق دانسته است.

مثال های دیگر:

۴- زبان ناطقه در وصف شوق نالان است چه جای کلک بریده زبان بیهده گوست
(ص ۴۱)

۵- نرگس طلبد شیوه چشم تو زهی چشم مسکین خبرش از سر و در دیده حیا نیست
(ص ۴۸)

۶- افشای راز خلوتیان خواست کرد شمع شکر خدا که سر دلش در زبان گرفت
(ص ۶۰)

۷- می خواست گل که دم زند از رنگ و بوی دوست
از غیرت صبا نفسش در دهان گرفت
(ص ۶۱)

۸- نشان یار سفر کرده از که پرسم باز
که هر چه گفت برید صبا پریشان گفت
(ص ۶۱)

۹- مگر که لاله بدانست بی‌وفایی دهر
که تا بزاد و بشد جام می ز کف نهاد
(ص ۷۰)

۱۰- خون شد دلم به یاد تو هر گه که در چمن
بند قبای غنچه گل می‌گشاد باد
(ص ۷۰)

۱۱- ز بنفشه تاب دارم که ز زلف او زند دم
تو سیاه کم‌بها بین که چه در دماغ دارد
(ص ۷۹)

۱۲- نرگس همه شیوه‌های مستی از چشم خوشت به وام دارد
(ص ۸۰)

۱۳- گر خود رقیب شمع است اسرار از او پیوشان
کان شوخ سر بریده بند زبان ندارد
(ص ۸۶)

ج) شیوه سوم: این است که از طریق اسناد مجازی صفتی برای شیء می‌آورد که
ایهام دارد. بدین نحو که حمل صفت مزبور بر معنای کنایی، اسناد مجازی است و
موجب شخصیت‌بخشی موصوف می‌شود و حمل آن بر معنی استعاری یا حقیقی باعث

شخصیت بخشی نمی شود، اما خواننده را در شخص یا شیء بودن شیء مردّد نگاه می دارد:

مثال (۱)

سرّ سودای تو در سینه بماندی پنهان چشم تردامن اگر فاش نکردی رازم
(ص ۲۳۰)

در این بیت، صفت «تردامن» بسته به این که کدام معنای آن را اراده کنیم باعث شخصیت بخشی یا عدم شخصیت بخشی «چشم» می شود. چنان که می دانیم در سنت ادبیات فارسی «گریه کردن» از نشانه های عاشق بودن است و عشق، رازی است که عاشق می خواهد پنهان بماند، اما چشم به سبب اشک ریختن باعث افشای آن می شود. از آن جا که افشاگری اسرار مردم، نوعی خبث و تردامنی است پس چشم نیز ناپاک و خبیث است، اما چشم فقط در این مفهوم کنایی «تردامن» نیست، بلکه دامن «کناره های» آن نیز به سبب رطوبت اشک، تر است. حسن تعلیل پنهان بیت این است که علت اشک ریختن چشم که امری طبیعی است، تردامنی (خبث) چشم قلمداد شده.

مثال (۲)

رسید موسم آن کز طرب چو نرگس مست نهد به پای قدح هر که شش درم دارد
(ص ۸۱)

در این بیت، واژه «مست» صفتی است که ایهام دارد. این صفت در اسناد به نرگس به معنی «مخمور» است و در اسناد به انسان، به معنی «از خود بی خود» و «شرابخواره ای که شراب در وی اثر کرده باشد» (فرهنگ نفیسی) است. جمله ای که در مصراع دوم به کار رفته نیز اگرچه صفت نیست، اما دارای ایهام است و در اسناد به نرگس یک معنا و در اسناد به انسان معنایی دیگر دارد. شش درم در رابطه با انسان معنی حقیقی دارد ولی در رابطه با نرگس معنی استعاره ای دارد. «نرگس گیاهی است... [که] تعداد

گلبرگ‌هایش سه عدد و سفید رنگند و کاسبرگ‌هایش نیز...» (فرهنگ معین) و شش درم استعاره از همین گلبرگ‌ها و کاسبرگ‌های نرگس است. حسن تعلیل بیت در این است که فعل مصراع دوم، یعنی نهادن درم به پای قدح کاری است که از سرِ مستی و به سبب مستی صورت می‌گیرد و وقتی نرگس را فاعل آن بدانیم برای پدیده‌ای طبیعی، علتی انسانی و خیالی قائل شده‌ایم.

مثال (۳)

یارب این نوگل خندان که سپردی به منش می‌سپارم به تو از چشم حسود چمنش

(ص ۱۹۰)

در این بیت، صفت «خندان» در اسناد به گل به معنی «شکفته» است و در اسناد به شخص، معنی حقیقی خود را دارد. اگر «نو گل» را استعاره از معشوق بگیریم شخصیت‌بخشی در کار نیست، اما اگر آن را در معنی حقیقی بگیریم و خندان را در معنی استعاری، در آن صورت به نو گل شخصیت داده شده است.

مثال‌های دیگر:

۴- نرگس مست نوازش‌کن مردم‌دارش خون عاشق به قدح گر بخورد نوشش باد

(ص ۷۲)

۵- مجو درستی عهد از جهان سست‌نهاد که این عجز عروس هزار داماد است

(ص ۲۷)

در این بیت، صفت «سست‌نهاد» در رابطه با جهان به یک معنی و در رابطه با «عروس» به معنی دیگر است.

۶- از زبان سوسن آزاده‌ام آمد به گوش کاندین دیر کهن کار سبکباران خوش است

(ص ۳۱)

۷- پیش کمان ابرویش لابه همی کنم ولی
 گوش کشیده است از آن گوش به من نمی کند
 (ص ۱۳۰)

در این بیت، عبارت «گوش کشیده» را چه صفت بگیریم و چه فعل به حساب آوریم، در ارتباط با «ابرو» یک معنی و در ارتباط با شخص (معشوق) معنایی دیگر دارد.

د) شیوه چهارم: این است که حافظ، مضاف و مضاف‌الیه را به نحوی به کار می‌برد که مضاف‌الیه انسان یا ضمیر شخصی باشد، سپس صفت یا فعلی را به کار می‌برد که به گونه استخدام هم قابل اسناد به مضاف‌الیه است و هم قابل اسناد به مضاف، ولی آن واژه یا عبارت در ارتباط با مضاف یک معنی و در ارتباط با مضاف‌الیه معنایی دیگر دارد.

مثال (۱)

چو دست بر سر زلفش زنم به تاب رود و آشتی طلبم با سر عتاب رود
 (ص ۱۵۰)

در این بیت، عبارت فعلی «به تاب رود» هم قابل اسناد به زلف است و هم قابل اسناد به ضمیر شخصی «ش». این عبارت در ارتباط با زلف به معنی «پیچ و تاب خوردن» و در ارتباط با شخص به معنی «خشمگین شدن» است. شخصیت بخشی بیت در صورتی آشکار می‌شود که فعل مزبور را در معنی انسانی آن به زلف نسبت دهیم و بگوییم زلف عصبانی می‌شود.

مثال (۲)

دلق حافظ به چه ارزد به میش رنگین کن و آنگهش مست و خراب از سر بازار بیار
 (ص ۱۶۹)

در این بیت، مفعول عبارت «مست و خراب از سر بازار بیار» ضمیر شخصی «ش» است و مرجع این ضمیر هم می‌تواند دلّی باشد و هم می‌تواند حافظ باشد. بدیهی است که وقتی دلّی را مرجع آن به حساب آوریم با شخصیت‌بخشی سروکار داریم، زیرا مست و خراب آوردن دلّی مستلزم شخصیت‌بخشی بدان است. (ه) شیوه پنجم: این است که شاعر ترکیبی اضافی به کار می‌برد، به نحوی که مضاف دارای ایهام باشد و در ارتباط با شخص، یک معنی و در ارتباط با شیء معنی دیگری داشته باشد.

مثال (۱)

یارب اندر کنف سایه آن سرو بلند گر من سوخته یکدم بشینم چه شود
(ص ۱۵۴)

در این بیت، واژه «سایه» که مضاف است ایهام دارد و در رابطه با سرو، معنی حقیقی آن مورد نظر است و در ارتباط با معشوق، کنایه از «لطف و عنایت» است. بدیهی است که وقتی لطف و عنایت را به سرو، نه به معشوق، نسبت دهیم حاصل کار شخصیت‌بخشی خواهد بود.

مثال (۲)

می‌شکفتم ز طرب زان‌که چو گل بر لب جوی بر سرم سایه آن سرو سهی بالا بود
(ص ۱۳۸)

مثال (۳)

عکس روی تو چو در آینه جام افتاد عارف از خنده می در طمع خام افتاد
(ص ۷۵)

در این بیت، واژه «خنده» ایهام دارد و در ارتباط با می به یک معنی و در ارتباط با شخص به معنی دیگری است.

مثال (۴)

آه از آن نرگس جادو که چه بازی انگیخت
 آه از آن مست که با مردم هشیار چه کرد
 (ص ۹۵)

نتیجه گیری

شخصیت بخشی در شعر حافظ به شیوه هایی که برشمردیم محدود نمی شود، بلکه آن چه برشمردیم مهم ترین آن هاست. نتیجه ای که از این تحقیق حاصل می شود این است که شخصیت بخشی را نمی توان فقط منطبق بر استعاره مکنیه دانست، بلکه به شکل های مختلف و در قالب صنایع مختلف ممکن است ظاهر شود. در عین حال نمی توان گفت شکل های مختلف آن غیر قابل احصاء است و ارتباطی منطقی بین آن ها وجود ندارد. همان طور که در شواهد شعری حافظ دیدیم، ایهام یا استخدام و حسن تعلیل جزء لازم شخصیت بخشی است، ولی هم ایهام و هم حسن تعلیل زمانی آشکار می شود که برای هر دو رکن شخصیت بخشی یعنی شخص و شیء ارزش برابری قائل شویم و این زمانی ممکن است که معنی شعر را به یک معنی واحد تقلیل ندهیم. بدیهی است وقتی فرافکنی منشاء شخصیت بخشی باشد، آن چه فرافکنده می شود در قالب کلمات و عبارات زبان به شکل ایهام متجلی می شود. علاوه بر این همان طور که دیدیم شعر حافظ عرصه بدیع ترین شخصیت بخشی هاست. اگر حافظ شاعر ایهام است شاعر شخصیت بخشی هم هست. مطمئناً توانایی کم نظیر حافظ در شخصیت بخشی ناشی از توانایی بی نظیر او در ایهام است. تحقیقات بعدی درباره شخصیت بخشی در شعر حافظ زمانی باید صورت بگیرد که تحقیقات مفصل و بایسته ای در بلاغت تطبیقی صورت گرفته باشد.

پی‌نوشت

۱. برخی از محققان شواهدی از شعر فارسی نقل کرده‌اند که خلاف این را ثابت می‌کند. مثلاً ر.ک. شمیسا سیروس (۱۳۷۳: ۱۶۰) و فرشیدورد خسرو (۲۵۳۷: ۷۱). خصوصاً مورد اخیر که شواهد خود را از دیوان حافظ نقل کرده است.
۲. بر همین اساس است که آی.ا. ریچاردز نظریه تعاملی استعاره را بنیان نهاده. جهت اطلاعات بیشتر ر. ک. ریچاردز. فلسفه بلاغت.

منابع

- حافظ، شمس‌الدین محمد. (۱۳۸۲). *دیوان اشعار*. به اهتمام محمد قزوینی و قاسم غنی. تهران: انتشارات زوار.
- خرمشاهی، بهاء‌الدین. (۱۳۸۰). *حافظ‌نامه*. ج ۱. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- ریچاردز، آی.ا. (۱۹۶۷/۱۳۸۲). *فلسفه بلاغت*. ترجمه علی محمدی آسیابادی. تهران: نشر قطره.
- [متن چاپ اصلی ۱۹۶۷].
- شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۷۶). *صور خیال در شعر فارسی*. تهران: انتشارات آگاه.
- شمیسا، سیروس. (۱۳۷۳). *بیان*. تهران: انتشارات فردوس.
- فرشیدورد، خسرو. (۲۵۳۷ شاهنشاهی). *در گلستان خیال حافظ*. تهران: بنیاد نیکوکاری نوریانی.
- کزازی، میرجلال‌الدین. (۱۳۸۱). *بیان، زیباشناسی سخن پارسی*. تهران: نشر مرکز.
- معین، محمد. (۱۳۵۳). *فرهنگ فارسی*. ج ۶. تهران: انتشارات امیرکبیر.

- Abrams, M.H. (1985). *Glossery of Literary Terms*. Fort Worth: Harcourtbrace College publishers.
- Miller, Robert & Currie.(1970).*The Language of Poetry*. London: H.E.B.
- Norton Anthology of English Literature* (1986). The Major Authors. Ed.3 vols sixth Edition,Norton p.
- Wordsworth, William. "Preface to Lyrical Ballads" in Norton *Antology*. pp.1381-94.
- Coleridge, Samuel Tylor. "*Biographia Literaria*" in Norton *Antology*. pp.2535-42.
- Richards,I.A. (1991). *Practical criticism: A study of literary judgment*. London: Routledge.